

D

ahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri təbiət leksikası vahidləri ilə zəngindir. Fars dilində ilk "Xəmsə" qələmə alan şairin əsərlərində zoonim və fitonimlər daha çox işlənir. "Xəmsə"ni təşkil edən "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl" poemalarında yer alan "Oğlum Məhəmmədə nəsihət" başlığında zoonim və fitonimlərdən təşkil olan aforizm, atalar sözləri və zərb məsəllərin əsərə bədii estetik çalarlılıq qazandırdığını görə bilərik. Bununla yanaşı, təbiət leksikasını təşkil edən fitonim, zoonim, relyef və iqlimlə əlaqəli olan sözlər alleqoriya, təşbeh, istiarə, apelyativ və digər obrazlılıq bildirməklə yanaşı, həqiqi mənalarında da təsvir olunur. Bu araşdırmada Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sini təşkil edən "Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnamə" poemalarında əksini tapmış təbiət leksikası vahidləri həqiqi mənada, eyni zamanda müxtəlif bədii çalarlılıqlarda tədqiq edilmiş, bununla yanaşı sadalanan əsərlərdə yer alan təbiət leksikası vahidlərinin iştirakı ilə əmələ gəlmiş şəxs adlarının etimologiyası araşdırılmışdır. Həmçinin təbiət leksikası vahidlərinin yer aldığı nümunələr əsərdəki orijinal şəkli və tərcümələri ilə qeyd edilmişdir. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində yer alan təbiət leksikası vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətləri qruplaşdırılmışdır.

NİZAMI GƏNCƏVİNİN "XƏMSƏ" SİNDƏ TƏBİƏT LEKSİKASI

Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi ilə bağlı Azərbaycanda eyni zamanda dünya miqyasında bir sıra tədqiqatlar aparılmış, çoxsaylı monoqrafiyalar çap olunmuşdur. Azərbaycanda Nizami irsinin başlıca tədqiqatçıları sırasında Həmid Araslı, M.Quluzadə, Ə.Ağayev, R.Əliyev, A.Rüstəmovanı misal göstərə bilərik. Dünya üzrə Nizami Gəncəvi irsinin başlıca tədqiqatçıları sırasında de Erbel, E.Braun, X.Purqştal, F.Erdman, F.Şarmura, A.Krımiski, Y.Marr, Y.Bertels, İ.Höte, İ.Heyne, M.Kanar, M.Qoşqar və b. tanınmış şərqşünas, dilçi, filosof, tarixçi alimləri misal göstərmək olar. Eyni zamanda əsərləri ilə ədəbiyyat, dilçilik, fəlsəfi fikir axımına təsir göstərmiş dahi şairin 850 illik yubileyi ilə bağlı UNESCO tərəfindən 1991-ci il "Nizami Gəncəvi ili" elan olunmuşdur. 2021-ci ildə isə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına əsasən ölkəmizdə "Nizami Gəncəvi ili" elan edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında fars dilli poeziyanın klassiklərindən biri, XII əsrin görkəmli şairi, əsərlərində realistik və romantik üslubun çulğalaşdığı Nizami Gəncəvinin vəfatından yüz illər ötsə də, onun Azərbaycan, ərəb, fars, türk, türkmən və digər xalqların orta əsr ədəbiyyatlarına təsiri danılmazdır. Bununla yanaşı, Nizami Gəncəvi fars dilində "Xəmsə"nin yaradıcısıdır. Əsl adı İlyas olan dahi Azərbaycan şairinin Azərbaycan Qətran Təbrizi, Firdovsi, Fəxrəddin Əsəd Gürgani, Ünsuri, Ənsari, Ənvəri, Əbdul-Əla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani kimi orta əsr saray və sufi şairlərindən təsirləndiyini əsərlərindən görmək mümkündür. Öz növbəsində Tacəddin İbrahim Əhmədi, Yusif Şeyxi, Nizami Çələbi Qaramani kimi orta əsr şairləri özlerini Nizami Gəncəvinin davamçıları və tələbələri adlandırmışlar. Belə ki, Tacəddin İbrahim Əhmədi özünü Nizami Gəncəvinin tələbəsi saymış, ona hörmət əlaməti olaraq türkcə "Divan" və beş məs-

nəvi ("Mirfah əbədəb", "Tərvihu ələrvah", "Əsrarnamə", "İsgəndərnamə", "Cəmşid və Xurşid") əsərlərini qələmə almışdır. Şeyx Hacı Bayram Vəlinin tələbəsi olmuş Yusif Şeyxi Nizami Gəncəvinin ardıcılardanındır. O, Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərini türk dilinə tərcümə etmişdir. Nizami Çələbi Qaramani özünü Nizami Gəncəvinin şagirdi olaraq əsərlərində qeyd edir. Bununla yanaşı, dünyaca məşhur islam təsəvvüf şairi, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin və Mövləviləyin banisi Mövlənə Cəlaləddin Rumi, orta əsr fars ədəbiyyatının klassikləri Hafiz Şirazi və Sədi Şirazi kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində dahi şairimizin dəst-xətti hiss olunur. Belə ki, Mövlənə Cəlaləddin Ruminin "Məsnevi"sində, Sədi Şirazinin "Bostan"ında, Arif Ərdəbilinin "Fərhadnamə"sində, Dəhləvi, Nəvai, Caminin "Xəmsə"lərində, Füzulinin "Leyli və Məcnun"unda Nizami Gəncəvinin əsərlərindən bəhrələndikləri duyulur.

Bilindiyi kimi, Nizami Gəncəvi "Xəmsə"ni fars dilində qələmə almışdır. Bu fakta əsasən ayrı-ayrı zamanlarda Nizamini fars şairi kimi qələmə verməyə çalışanlar olsa belə, müxtəlif dövrlərin fars şairləri öz əsərlərində Nizami və Xaqaninin qələmə aldığı əsərləri nəzərdə tutaraq türk qoxusu gəlir ifadələrinə dəfələrlə yer verdiklərini görmək mümkündür.

Nizami Gəncəvinin əsərləri başdan-başa aforizmlər və hikmətli sözlərlə doludur. Aforizmlərin tərkib hissəsi qismində zoonimlərin, fitonimlərin və digər təbiət leksikası vahidlərinin işlənməsini görmək mümkündür:

Varmıdır sümüksüz ilik, ya beyin, Arısız, şan balı olarmı deyini?!

Birinci leksik nümunədə yer alan arı zəhmətkeş canlıdır, dolayısı ilə şair insanın zəhmətkeş canlıya baxıb ibrət götürməsinə gərəkdiyini vurğulayır.

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin əsərlərini oxuyarkən təbiət leksikası

vahidlərinin zaman-zaman aforizmlərdə həqiqi mənadan uzaqlaşaraq nitqə bədii estetiklik qazandırmaq üçün məcazi formada işləndiyini görmək olar. Nizamının əsərlərində aforizmlər bəzən atalar sözləri, hikmətli sözlər, bəzən isə zərb məsəllər olaraq qarşımıza çıxır. Bu nümunələrdə bəzən alleqoriyalar, bəzən metafora və metonimiyalara rast gəlmək olar:

Heç kəsə, heç kəs üçün əziyyət vermə, Hər qoyunu öz ayağından as.

Yuxarıdakı nümunədə yer alan

yisə predmeti qismində işləndiyi bir digər nümunədə isə şair insanın ruhisinin Allah (C.C.) tərəfindən verildiyi üçün nigaran olmaması və harama əl uzatmamasının vacibliyini qeyd edir:

Varsa suyun, çörəyin yoxluqdan qəmə batma,

Əlini çömçə edib hər kasaya uzatma.

Şairin əsərlərində real təbiət leksikası vahidləri ilə bərabər mifoloji personajların da işləndiyini görmək mümkündür. Burak (Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) Meraca yüksəldiyi qanadları olan at), əjdaha (ağzından od püskürən, qanadlı mifik canlı), Simurq quşu (qədim İran əsətlərində Elbrus dağında yaşayan əfsanəvi quş), Humay quşu / Dövlət quşu (zənginlik və bolluq gətirdiyinə inanılan mifik personaj) və s. kimi dində və əsətlərdə adı çəkilən mifik canlılar müxtəlif obrazlılıqda Nizami Gəncəvinin əsərlərində yer alır:

Dövlət quşu Humaysan, qayən səadət olsun,

Az yemək, az danışmaq, nəciblik adət olsun.

Nizamının əsərlərində yer alan onomastik vahidləri təhlil edərkən bir sıra şəxs adlarının da fars dilində təbiət leksikası vahidlərinin iştirakı ilə əmələ gəldiyini görmək mümkündür. Fərhad (farsca fər - işıq, ad-od / odun işığı / Günəşin işığı), Simnar (farsca sim - gümüş, ərəbcə nar - atəş), Səməntürk (farsca səmən - yasəmən gülü), Süheylyə (ərəbcə cənub ulduzu), Gövhərmülk (farsca inci / cəvahir / daş-qaş), Fəsrinnuş (farsca nəstəran çiçəyi, və ya itburnu deməkdir), Dürsəti (ərəbcə dür-inci, ərəbcə səth-üz / səth), Humay (ərəbcə Cənnət quşu), Sərvinaz (farsca cənubda bitən həmişəyaşıl ağac, naz-nazlı xanım), Mahan (farsca mah-ay, farsca an-gözəl / ürəyəyatan), bənzər formada Mahar / Məhər (adında isə mah farsca leksik vahid, ər-igid sözü ilə birləşib), Nüşabə (farsca nuş-dadlı, farsca ab-su, məcazi mənada isə şərab, tam olaraq "dadlı şərab" mənasında), Pələngər (pələng və ər sözlərindən düzəlib Makedoniyalı İsgəndərə baş qaldıran yerli hökmdar) adları Nizamının əsərlərində yer alan təbiət leksikası vahidləri ilə əmələ gələn şəxs adlarıdır. Şairin vəfatından yüz illər keçsə də, Nizami Gəncəvi unudulmur, əsərləri dünyanın hər yerində böyük maraqla oxunub, tədqiqatlara cəlb olunur.

Elnurə HÜSEYNOVA,
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu Sosioliqviştika və
psixoliqviştika şöbəsinin elmi işçisi.

